

Антропологічний вимір історії

Ю. В. Бургаз

ЖИТТЯ РОСІЙСЬКОГО СТУДЕНТСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

*У статті аналізується повсякденне життя російського студентства в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. в університеті та за його межами. Розкриваються умови життя, економічні та соціальні потреби молоді в різного роду студентських об'єднаннях (земляцтва, каси взаємодопомоги, таємні організації і гуртки тощо).
Ключові слова: студентство, політично активна молодь, університет, студентські організації.*

У контексті вивчення історії революційної діяльності студентства та інтелігенції Російської імперії, дослідження повсякденного життя політично активної молоді посідає вагоме значення. Вивчення цієї проблеми дозволяє ширше дослідити процес формування революційних ідей в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. При цьому проблема участі студентства у політичній боротьбі висвітлювалась, насамперед, у мемуарах учасників тих подій, зокрема О. Керенського [1], К. Брешко-Брешковської [2] та ін. Незважаючи на ідеологічну упередженість цих авторів, їхні праці є цінним джерелом у дослідженні історії революційних подій означеної доби.

Серед радянських вчених відзначимо дослідження Б. Козьміна [3], П. Зайончковського [4], П. Гусятнікова [5], М. Троїцького [6], Г. Щетініної [7]. Ці історики, дотримуючись формаційного підходу, перебільшували роль робітничого класу у революційних подіях та вплив пролетаріату на студентство. Працям сучасних істориків – Н. Олесич [8], І. Алексєєвої [9], І. Посохова [10] властивий відхід від односторонньої характеристики історичного процесу та застарілих радянських концепцій. Мета цієї статті полягає в аналізі життя політично активного студентства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті революційної боротьби на території Російської імперії.

Життя студента університету Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. було досить своєрідним. Вийшовши з сімейного оточення, студент потрапляв у зовсім нове середовище. Під час спілкування в цьому колі, відбувалося усвідомлення особливостей нової спільноти. Так, О. Керенський, який у 1889–1904 рр. навчався у Петербурзькому університеті, писав: «Поступив в університет мы, новачки, впервые в жизни испытали пьянящее чувство свободы. Покинув отчий дом, мы были вольны теперь поступать, как нам заблагорассудится. Жизнь швырнула нас в свой водоворот, запретным огнем было лишь то, что мы сами считали таковым. Символом нашей новой, свободной и прекрасной жизни стал так называемый “коридор” – бесконечно длинный и широкий проход, который соединял все шесть университетских корпусов.

После лекций мы все собирались там толпой вокруг наиболее популярных преподавателей. Иных мы подчеркнуто игнорировали, и проходя мимо, они демонстрировали свое полное безразличие к нам» [1, 14–15].

Більшу частину часу студенти проводили в безпосередній близькості від університету або гуртожитку, який став для них новою домівкою. Саме там вони вперше відчували всі перспективи нового життя, знайомилися з новими друзями. Такі знайомства, зазвичай, проходили не безслідно, відбувався процес обміном досвідом. За спогадами О. Керенського, більшість власнокоштных студентів Петербурзького університету на початку ХХ ст. проживала в скромних помешканнях, з убогим меблюванням на Васильєвському острові. Гуртожитки не користувалися популярністю, оскільки молодь вважала, що перебуватиме в них під наглядом поліції. Насправді ж ці підозри не мали ніякої основи, адже студенти, які там проживали, мали цілковиту свободу. Навіть недержавні студенти намагалися відшукати квартири неподалік від університету, щоб не витратити багато часу на дорогу. Це призводило до того, що вже в першій половині ХІХ ст. утворювалися окремі студентські квартали.

Як зауважував О. Керенський, спочатку і він хотів поселитися в одному з таких мебльованих будинків, однак передумав, бо вважав, що, проживаючи в гуртожитку, він зможе спілкуватися з ровесниками, які приїхали з різних районів Росії. І його наміри справдилися: студенти обговорювали всі питання, які виникали тоді в суспільстві. «До сих пор помню жаркую дискуссию вокруг бурской войны. А после “Боксерского” восстания 1900 г. все внимание мы отдавали нашим внутренним проблемам» [1, 14]. Н. Олесич також описує такі зібрання студентів Петербурзького університету, зазначаючи, що їх кімнати слугували місцем бурхливих молодіжних зібрань. Їх об'єднувала велика цікавість до суспільних проблем, політики та влади [8, 29].

Із початком навчання в університеті, поступово змінювалося світосприйняття студента. Він перетворювався з сімейної людини на самостійну, із зовсім іншим світоглядом. Так, О. Керенський у перший рік навчання в Санкт-Петербурзі говорив: «У меня не было друзей за стенами университета, я посещал лишь дома знакомых моих родителей, общественное положение которых никак не было связано с моей студенческой жизнью. Я весьма скоро почувствовал, что они несколько обескуражены тем, что скромный молодой человек, которым они меня всегда знали, вдруг превратился в молодого безумца, развязно рассуждающего о театре, опере, музыке и современной литературе» [1, 15].

Увесь час студенти завжди тягнулися один до одного, прагнучи до спілкування та співпраці, намагалися разом розв'язувати проблеми, захищати свої права, об'єднуватися у товариства [10]. Одних об'єднува-

ли побутові проблеми, інших – соціальні та політичні. Більшість студентів опинялася в новому, незнайомому місці, де вони не знали нікого і не були знайомі з містом. Знайшовши в університеті земляків, вони розпочинали більш тісне спілкування, створювали різноманітні організації, що допомагали молоді, надаючи також фінансову допомогу. Потреба в них виникла давно і полягала в необхідності молоді в асоціаціях. Перша думка про організацію такої взаємодопомоги виникла серед студентства на початку 1858 р. і була сформульована серед них у промові, проголошеній 12 січня 1858 р. Відразу ж утворилися організації каси взаємодопомоги, яка отримала потім широкий розвиток та знаходилася декілька років під керівництвом тодішнього професора, а потім попечителя ризького та петербурзького навчальних округів М. Капустіна. Ця необхідність виникла з двох мотивів: з бажання недостатньо заможних студентів знайти підтримку в товаришів, а в останніх – надати допомогу [11, 39]. «Московский студент всегда немножко голодает... после обеда, остальное время – просто голодает. И кажется, никогда студент не может сказать, положи руку на сердце: “Я сыт”», – зауважував П. Иванов, який досліджував побут студентства, говорячи що, «молодые студенты – вечные скитальцы – цыганы квартир» [12, 6–12].

Організація студентських товариств дозволялася університетським статутом 1863 р. Такими організаціями були «Земляцтва», «Біргі (бюро) праці», «Каси та спілки взаємодопомоги», «студентські їдальні». Земляцтва виконували функцію взаємодопомоги та спілкування. Багато приїжджих, що не мали в університеті ні рідних, ні знайомих, були змушені прийти за порадою до своїх земляків, щоб вирішити навіть найпростіші життєві питання: пошук квартири, вибір їдальні тощо. За правильною організацією, земляцтва, задовольняючи природні потреби студентства та водночас впливаючи на їхні почуття, могли стати частиною університетської організації, як це було у Західній Європі. Втім, у Російській імперії земляцтва, не передбачені університетським статутом, не знайшли благодатного ґрунту і не набули поширення. Оскільки ж у них досить часто, крім соціальних та фінансових питань, на перше місце виходили політичні проблеми, то згодом вони всі були заборонені урядом та стали нелегальними організаціями.

У «Материалах по истории студенческого движения в России» (1906), зазначалося, що, починаючи з 1880-х рр., студентські хвилювання стають «хронічними і повсякденними», в них прослідковується певна система. До цього вони заставляли студентів знеацька, вони збігалися на «зібрання», щоб обговорити певне питання чи обрати депутатів для переговорів з начальством. У 90-х рр. XIX ст. значна частина студентства перебувала в таємних організаціях. Керували цими організаціями керівники зібрань, які були не стільки зображенням тимчасового хвилювання, скільки засобом боротьби за свободу студентських організацій.

Про одну з таких організацій повідомляв О. Керенський, який 1890 р. познайомився з родиною Барановських: «Госпожа Барановська, розлучена дружина Л. Барановського, полковника Генерального штабу, була дочкою сходовознавця В. Васильєва, члена Російської Академії наук та багатьох закордонних академій. У неї було дві доньки, Ольга та Олена, і син Володимир, який служив у гвардійських артилерійських частинах. Чарівна сімнадцятирічна Ольга відвідувала бестужевсько-рюмінські Вищі жіночі курси, які користувалися в той час надзвичайною популярністю. До студентів, які оточували Ольгу, незабаром приєднався

її талановитий, двоюрідний брат, мій одноліток Сергій Васильєв. Ці люди, з якими у нас виявилось багато спільного, більш підходили мені, ніж мій знайомі із оточення». Їх об'єднувало широке коло інтересів, вони обговорювали проблеми сучасної Росії та зарубіжну літературу, зачитували один одному вірші Пушкіна, Мережковського, Лермонтова, Тютчева, Бодлера і Брюсова, відвідували всі театральні вистави того часу. І як всі молоді люди того періоду в запеклих дискусіях про події рішуче засуджували офіційну політичну лінію. Майже всі вони співчували рухові народників, точніше соціалістам-революціонерам, але марксистів серед них не було. Багато з них брали участь у студентських демонстраціях. Однак їх гурток розпався, коли Барановські переїхали зі свого будинку на Васильєвському острові на вулицю, розташовану біля Таврічеського саду [1, 15–16].

Кінець XIX ст. позначився і виявом більш чіткої соціальної позиції студентства, а на початку XX ст. революційний студентський рух набрав ще більших обертів [13, 340]. Істотний вплив на формування соціальної активності молоді в усій імперії мав нігілістський напрям у літературі. Саме тоді набули масового поширення серед молоді радикальні настрої [5, 56]. Прагнення радикальним шляхом розв'язати суспільні проблеми було близьким розуму та серцю юнаків і дівчат, які вбирали революційні традиції старших поколінь, борців проти царського свавілля.

Відчуття громадськості, відповідальності за долю своєї Батьківщини досить добре відобразила група студентів, засланих до Сибіру, у відкритому листі до своїх товаришів восени 1902 р.: «Бывают в жизни народа моменты, когда лишь одна наука – наука борьбы – обязательна для каждого. И такой-то момент переживает теперь наша родина... с каждым днем растет самосознание рабочего класса, с каждым днем близится гибель царизма. Наш долг, товарищи, наша святая обязанность пойти на помощь этому проснувшемуся великану-освободителю, к этому победоносному борцу и могильщику самодержавия» [14, 18].

Радикальні настрої молоді виявлялися у різноманітних безладах, учинених студентами університетів столиці та інших міст [15, 281]. Так, кожний мітинг і протест не відбувалися без їхньої участі. Таким прикладом може послугувати святкування Дня святої Тетяни, річниця заснування Петербурзького університету, а пізніше Дня студента, який майже щорічно проходив із масовими безладами [8, 6]. Наслідком цього була не тільки диференціація самого студентства, а й відповідне ставлення до нього суспільства, окремі групи якого реагували на його позицію, виходячи з власних політичних міркувань [7, 99]. Кожна «студентська історія» знаходила широкий суспільний резонанс.

У деяких випадках розголосу такі «історії» набували не тому, що суспільство сприймало позицію студентів, а завдяки екстравагантній формі. Так, на одному із зібрань московські студенти вирішили покарати газету «Московские ведомости», влаштувавши так звані «котячий концерт». За словами письменника В. Гілярівського, «почалося завивання, пицання, лементи, лайки та полетіли у вікна редактора різні пахучі предмети, на зразок гнилих огірків та тухлих яєць» [13, 374]. Цей приклад дає зрозуміти, що студентські дії часом нагадували юнацькі розваги. Подібне відбулося під час ювілею харківської місцевої газети «Южный край», яка різко виступала проти студентського руху. Студенти організували перед її редакцією маніфестацію, розбили кілька вікон, а стіни обляпали чорнилами. У цьому випадку ставлення молоді та суспільства до цих подій

було неоднозначним, а дехто засуджував цей виступ як неправомірний [16, 310].

Наприкінці XIX ст. стала очевидно недовіра частини суспільства до студентів, заперечення їхнього радикалізму, тому вони набули стійкої репутації «ненадійних». Дії радикально налаштованої молоді викликали й гостру критику з боку консерваторів. Так, дуже невтішно про молодь говорив В. Пуришкевич, один з лідерів чорносотенців, вказуючи на те, що «на вулицях студенти поведуться як хулігани» [16, 206]. Супротивники революції звинувачували в усьому саме студентів. Професор-історик М. Фірсов зазначав, що на вулицях Казані він особисто чув розмови про те, що перевдягнені поліцейські переконували юрбу, у тому, що «винуватцями всього, що відбувається є студенти, і їх варто бити». Серед «дрібних купчиків» він чув, що саме студенти, на їхню думку, завдали великої шкоди торгівлі. Ці «купчики» зловтішалися: «Тепер студенти місяця три-чотири носи не покажуть на вулицях, либонь вони роз'їдуться з Казані по своїх кутках» [17, 495].

Зважаючи на політичну неблагонадійність студентства, уряд прийняв низку заходів. Згідно з університетськими статутами, в кожному університеті існувала інспекція, яка наглядала за поведінкою студентів на території навчальних закладів і, за можливості, поза їх межами. Якщо за статутом 1804 р. інспектор обирався зі складу професорів, то, починаючи із Статуту 1835 р., він призначався почителем навчального округу і затверджувався імператором та був незалежним від викладацького складу. Він наглядав за порядком, додержанням установлених правил студентством та вільними слухачами [18, 268]. За «Правилами для студентів» (1884 р.) до обов'язків інспектора входив нагляд за студентами й зазначалося, що він має звертати посилену увагу на тих, хто живе на найманих квартирах та позбавлених контролю батьків. Інспектор мав спостерігати, щоб студенти «не обирали для свого проживання таких будинків, де містяться трактири, ресторації, постоялі двори, де збираються люди підозрілої поведінки і якщо дізнається, що студент живе в такому будинку, де є непристойне або небезпечне для нього оточення, то негайно наказує йому змінити квартиру» [19, 281].

Однак студенти-революціонери, зазвичай, допомагали один одному. Так, студентка К. Брешко-Брешковська, яка входила до гуртка Аксельрода, та засновниця «Київської комуни», зазначала: «В семидесятые годы взаимоотношения между товарищами носили истинно братский характер... Если кто-нибудь попал в затруднительную ситуацию на улице или в путешествии, он смотрел, нет ли рядом студента, и мог быть совершенно уверен, что получит любую помощь, в которой нуждается. В то время студенты не носили формы, но их было легко отличить по широкополым шляпам и пледом. Они были друзьями человечества, отвечали на вопросы неопытных товарищей и откликались на призывы о помощи. Такие доверительные, добросердечные отношения существовали и среди курсисток и тот же дружеский дух проник в тюрьму» [2, 146]. За її спогадами, комуна, що знаходилася в Києві в приміщенні із кількох кімнат, завжди була переповненою: «Коммуну посещали как местные, так и заезжие революционеры» [2, 35]. Оскільки їх будинок був відомим усьому революційному Києву, то кожен, хто сюди прийшов, вважав за обов'язок відвідати їх [2, 37].

Перебуваючи в таємних товариствах, організації студенти розповсюджували різноманітну заборонену літературу – листівки, памфлети, прокламації, проводили закриті «літературні читання», де звучали заклики до революційної боротьби. Однак зазначимо і те,

що була молодь, яка метою життя вважала не революційні мітинги та протести, а навчання. Для них університет у всі часи був центром науки, культури, прогресу, храмом науки і водночас еталоном освіти і високого ступеню особистої кар'єри [8, 6].

Отже, університет у Російській імперії був місцем консолідації різних інтелектуальних груп, із різноманітним світоглядом та прихильниками діаметрально протилежних політичних концепцій. Значний вплив на формування ідейних переконань студентства, тобто майбутньої інтелігенції, мало університетське середовище. Університет не тільки давав знання із наукових дисциплін та допомагав опанувати майбутню професію, а й був школою політичної боротьби й осередком революційних настроїв.

1. Керенский А.Ф. Россия на историческом повороте. Мемуары. – М., 1993.
2. Брешко-Брешковская Е. Скрытые корни русской революции. Отречение великой революционерки. 1873–1920. – М., 2006.
3. Козьмин Б.П. «Народники» и «Народничество» // Вопросы литературы. – 1957. – № 9.
4. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–80-х гг. – М., 1964.
5. Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России 1899–1907. – М., 1971.
6. Троицкий Н.А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. – М., 1978.
7. Щетинина Г.И. Студентство и революционное движение в России (последняя четверть XIX в.). – М., 1987.
8. Олесич Н. Господин студент императорского Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1998.
9. Алексеева И.А. Студенческое движение в России в начале XX века [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.mosgu.ru/nauchnaya/publications.
10. Посохов І.С. Студенти університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. і місцеве суспільство // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5.
11. Материалы по истории студенческого движения в России. – Вып. 2: Извлечения из книги А.И. Георгиевского «Краткий очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков». – Лондон; СПб., 1906.
12. Иванов П. Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы. Очерки. – М., 1903.
13. Гиляровский В.С. Студенты // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
14. Бузескул В.П. Дни баррикад в Харькове в октябре 1905 г. (личные воспоминания) // Харьковский университет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2. – Х., 2010.
15. Татищев С.С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. – Т. 2. – СПб., 1903.
16. Мартос Б.М. Літа молодії. Характеристика української студентської громади в Харкові // Харківський університет XIX – початку XX століття..
17. Гилязов И. Город Казань и Казанский университет в начале XX в. – М., 2009.
18. Сравнительная таблица. Устав университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. – СПб., 1901.
19. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. / Упор.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 2.

Burgas Y.V. Life of Russian students in the second half of the 19th – the beginning of 20th c. In the article the author analyses an everyday life of Russian students in the second half of the 19th – the beginning of 20th century in university and beyond it. Conditions of living, economic and social needs of youth in different students unions (such as students fraternity, mutual aid fund, secret organisations and groups, etc.) are discovered.

Key words: students, politically active youth, university, students organisations.